

Upplysningen och kvinnan

Den gustavianska tiden

Jakob Christensson

En upplyst kvinna försjunken i bildande läsning framför en symboladdad Voltairebyst. "Min dotters portraite", oljemålning av Pehr Hilleström.

I den svenska upplysningens mondäna stamorgan, *Stockholmsposten*, stod den 30 juni och 1 juli 1795 att läsa en fyllig artikel av signaturen S. G. A., ”Förswar för Fruntimren. Bref til Grefwe ***”. Förswar, varför nu detta? Var det verkligen behövt under upplysningstiden, den relativt fredliga epok som av såväl romantiker som senare hävdadecknare så ofta skulle komma att förklaras vara feminin till sitt väsen. Århundradets störste författare, Voltaire, höll kvinnor och män för att vara likar när det kom till förnuftet, och skämdes heller inte för att ta hjälp av Mme Châtelet för att förstå Newton. Hans filosofkolleger som, allt från Fontenelles *Samtal om världarnas mångfald* (1694) och framåt, så ofta uttryckligen skrev lika mycket för att instruera som behaga en kvinnlig publik, tvekade inte att i de kvinnligt ledda salongerna tävla om att vinna värdinnans gunst; detta med sådan frenesi och underdånighet att bröderna Goncourt i den klassiska studien *La femme au XVIIIe siècle* (1882) frestades att förklara kvinnan ”la reine des pensées”.¹

Nu var det mera sällan – en Katarina den stora eller vår egen Lovisa Ulrika till trots – som 1700-talets kvinnor verkligen nådde en sådan för det manliga förnuftet oroande hög position. Någon verklig frigörelse vann de heller aldrig. Både Olympe de Gouges *Declaration des droits de la femme* (1789) och Mary Wollstonecrafts *A Vindication of the Rights of Woman* (1792) förblev utopier, även om det är lätt att tro annat vid läsningen av de många skriftställare vilka under tidigt 1800-tal kappades om att förfasa sig över det föregående seklets utveckling. En sådan redan till titeln talande skrift som tysken Stövers *Mätressväldet i Upplysningens århundrade* (sv. övers. 1825) säger mer om ett oförstående 1800-tal än om upplysningens tidevarv. Det samma gäller givetvis också de förkastelse-

domar över den förmenta feminiseringen under 1700-talet, som ungefär samtidigt åstadkoms av svenska författare. Så här står det till exempel i artikeln ”Man” i Törneblads ofullbordade *Försök til ett svenskt kritiskt reallexikon* (1813):

En man är knappast nu hvad han fordom var. Våra moderna män äro qvinnor, rigtiga dockor, hvarmed man leker i sällskap. De tider, då män funnos i Sverige, män, som Torstensöner, Oxenstjernor, Banéer; hafva af denna tidens skamliga kjortel-journalister blifvit kallade rå och barbariska!

Det svenska 1700-talet uppvisade visserligen flera militära fiaskon och få stora, krigsregissören Gustav III inräknad, karlavulna krigare. Så särdeles kvinnliga i sina synsätt och handlingar var de män som brännmärktes i Törneblads lexikon emellertid inte. Visst placerade vår egen Thorild kvinnan på piedestal i *Om Qvinnökönets naturliga höghet*; detta med sådan force att en annars svårinponerad Strindberg i *Svenska folket* (1882) talade om en ”kvinnökönets magna charta”. Emellertid är denna mer bombastiska än till tanken digra skrift av en landsflyktig litterär bråkstake knappast representativ för tidens svenska tankeklimate. Den svenska upplysningen måste i själva verket många avseenden betecknas som patriarkal och bars, som jag har påpekat i annat sammanhang, upp av framförallt männen. En aspekt av detta förhållande som fortsättningsvis ska bli föremålet för denna studie är kvinnornas minst sagt undanskymda plats inom upplysningen.²

Det sagda innebär inte att dessa var alldeles bortglömda. Det ojämlika förhållandet könen emellan diskuterades tvärtom livligt redan i den samtida debatten. Kvinnornas eventuella medverkan i det pågående upplysningsarbetet utgjorde ett kärt ämne för tidens författare. Emellertid blev slutsatsen, allt vi-

sat intresse till trots, nog så ofta negativ. Som en skribent i *Stockholmsposten* (28/4 1780) uttryckte saken: "Man har ofta hos oss beklagat sig däröfwer, at Fruntimren äro så litet uplysta, och wi lära länge få beklaga det."

Artikelförfattaren, som föga originellt till bot föreslog bättre uppfostran, menade vidare att man i de stora kulturländerna hunnit längre än "hos oss i Provincerne". Emellertid stod det knappast bättre till i Frankrike, det land som under gustaviansk tid gav den svenska upplysningen så mycket av dess ton.

Rousseau och Diderot höll kvinnan för ett mysterium. Voltaire kunde i sitt korståg mot den skändliga och hennes kloster glömma bort sig och förklara att flickor inte borde lära latin som de ändå aldrig skulle förstå. Encyklopedien gav i artikeln "Femme [Morale]" ett nidporträtt av en kokett salongernas härskarinna, Chloé kallad. Och den på sin tid betydelsefulla populärfilosofen och vältalaren, Antoine Leonard Thomas, vars inflytelserika *Essai sur le caractère, les moeurs et l'esprit des femmes dans les différens siècles* 1778 kom i svensk översättning, satte uttryckligen i tvivel kvinnans filosofiska esprit. Hennes förstånd saknade, hette det i översättningen, "den långsamma och enwisa ståndaktighet, hwilken allena kan söka och ändteligen upptäcka stora sanningar".³

Kvinnosatir

Nu var nog de gustavianska män få som läste Thomas på samma sätt som den tvivelaktige skandalkrönikören Thévenau de Morande, i vars även till svenska översatta *Gazette Cuirassé* det annars apropå Thomas "försök öfwer Qwinno-Könet" stod att läsa om kvinnorna att "de i alla tider warit mera tjänlige at fortplanta, än at uplysa världen".⁴ Men visst finner man under gustaviansk tid i tidningsläggen misogynia cynismer av inhemsk ex-

traktion. "En mera uplyst Allmänhet" ställdes så i nummer 225 av *Dagligt Allehanda* 1781 inför frågan "Om Fruntimmer äro Mäniskor, eller om de äro Instrumenter?"⁵ Samtidigt fylldes *Stockholmsposten* av skarptungade betraktelser av kvinnors frisyryr, modeintresse, kaffevanor och talemått, så uppövad att de enligt en typisk rapport (7/1 1784) förmådde "prata en hel dag utan något ämne".

Särskilt var detta fallet vid kaffesamkvämet, i tidens press inte bara genomgående framställt som kvinnligt bemannat utan därtill kvintessensen av allmänt överflöd, tanklöshet och lättja. Här ett vittnesmål ur *Stockholmsposten* (13/5 1780) från ett kafferep som ska ha varit fyllt av "mogna omdömen om wäderleken och andra wigtiga ämnen":

I början war conversationen ej särdeles animerad: men sedan hwar och en njutit den 3:dje koppen, blef munterheten större och tungan mera ledig. En medelåldrig Dame, som man sagt mig har stort förstånd, började med at betrakta kopparne, och sedan hon med serdeles behag åtskilliga gånger wändt sin tasse, måste hon bekänna, at de woro rätt pretsiösa. Hela sällskapet instämde ... Damerna blefwo alt mer och mer talföra och så rika på ämnen, at det är mig omöjligt at minnas alt, som wid detta tilfalle afhandlades. Torg-Priser, Assembleer, Liktornar, Hof-Ärmar, Barnsängar, Sylt-Saker, General Washington, Spök Historier, alt rördes i hop på en gång, men discoursen tycktes ej komma til stadga, förr än Artikeln om Pigor bragtes på tapeten. En bedagad Matrona med triumfants kjortel och tour wäckte denna frågan, apropos utaf ordet kreatur, som någon råkade at nämna ...

Att stereotypier som dessa väckte våldsamma reaktioner bland tidens kvinnor framstår som begripligt, och bitterheten tog också emellanåt överhanden när de gick i svaromål mot hur, som det hette i *Stockholmsposten* (22/4 1779), männen "tillwållat sig förmågan at skrifwa, och friheten at deponera sina Critiquer och Pasquiller i allmänheten". Den

anonyma artikelförfattaren liknade sig och sina systrar vid "martyrer". Samma ståndpunkt intar pseudonymen "Corinna" i Josias Cederhjelm's *Sanning och Nöje* (3/3 1780). Hon talar om hur "en omätlig afwundsjuke och nedrig lusta at förtrycka det swagare könet, härskar ibland våra Herrar". Och i *Det Enfaldiga Fruntimret* (1773:4), en av de inte helt få gustavianska kvinnotidningar som Margareta Berger har behandlat i *Äntligen rop från Qvinnohopen* (1984), förklarade en uppbragt anonym röst rakt av: "Mankönet älskar mera tadla dem, än uplysa."⁶

Emellertid var situationen knappast fullt så dystert, även om till och med den tydligtvis manlige författaren till artikeln "Anmärkingar om Fruntimmrens släta upfostran" i *Stockholmsposten* (2/6 1779) såg sig föranlåten att ta avstånd från de "Swenskar" vilka "med tal och skrifter inspirera förakt för det wackra könet". Misogyn satir kompletterades i pressen mer än väl av visad välvilja.⁷ Närmast genomgående berömdes kända kvinnor som matematikern Maria Gaetana, Agnesi, Homerus översättare Mme Dacier liksom lady Montague, koppypningens introduktör, enligt *Svenska Mercurius* (1764) ägarinna till "en Fruntimmers penna, med den eld och läthet, som ingen af vårt kön kan". Allmänt erkännande vann också den inhemska triaden Brenner, Lenngren och Nordenflycht, även om den senare fick sina tjuvnytt av såväl Dalin som Kellgren.

I själva verket fylls 1700-talet av en tidigare osedd mängd lexika och historiker över framstående kvinnor – så på nordliga breddgrader Holbergs *Adskillige Heltinders og navnkundige Damers sammenlignede Historier efter Plutarchi maede* (1746, sv. övers. 1780-talet), liksom Carl Westrins *Försök til en historia öfwer namnkunniga men i synnerhet lärda fruntimmer* (1793) –, och strömmen

av avhandlingar, artiklar – eller för den delen romaner och predikningar – om kvinnors rätta upfostran är århundradet igenom strid. Detta med titlar som: *Prädikningar för Unga Fruntimmer* (av den engelske modepredikanten James Fordyce), *Underwisning För ett Ungt Fruntimmer, Som geck in i världen, eller Huru skal et ungt Fruntimmer värdigt bilda sig?* (en skrift vilken, översatt från tyskan av den senare för jakobinism misstänkte hovpredikanten Eric Forssén, i all sin välvilja med emfas manade kvinnorna till att icke "wilja lysa med Ert wett").⁸

Denna ådagalagda vilja bland männen att skriva för och om kvinnor gick så långt att lagmannen Fredric Mozelius i den belönade prisskriften *Svar Uppå Kongl. Vitterhets Academiens Fråga: Hvad Qvinnokönets upfostran har verkat, och kan verka, på de almänna sederna i Samhällen* fann det värt en kommentar. "Könet har", noterade han, "i alla tider, men mäst i våra senare uplysta, sysselsatt de vittraste mäns pennor."⁹

Manligt och kvinnligt

Orsaken därtill var lätt inredd. Kvinnan, eller könet med tidens terminologi, både kunde och borde enligt många skriftställares förmenande upplysas, bli som det hette i artikeln "Reflexioner öfwer Fruntimmers Seder och Upfostran" i *Åbo Tidningar* (25/6 1793), "uplysta och förnuftigt tänkande medmänniskor".

Problemet var bara ett: vad var ett upplyst fruntimmer? Låt oss därför börja se närmare på signaturen S. G. A:s inledningsvis anförda artikel "Förswar för Fruntimmren" i *Stockholmsposten*. Denna artikel som i all välmening vänder sig mot alla angrepp på könet och öppet bestrider Boileau, "bitter och orättwis", Pope, "railleur", liksom Rousseau, "stor paradox makare" och "öfwerilad", når i och

för sig inte fram till något direkt resultat, men skriven av Axel Gabriel Silverstolpe äger den sitt intresse.¹⁰ Denne, en den svenska upplysningens storman, ger oss nämligen en provkarta på för gustaviansk tid typiska värderingar om kvinnor.

Vilket var då Silverstolpes resonemang? Vad kännetecknade kvinnor? Ledorden när Silverstolpe ringar in det så svårfångade könet, ett begrepp tiden älskade att förse med motsägelsfulla epitet såsom det 'vackra', 'blygsamma', 'sedliga', 'täcka', 'dygdiga', 'ostadiga', 'förställda' etc., är sådana som medkänsla, svaghet, passioner, lättrörda fibrer, blygsamhet, koketteri. Härtill framgår ur Silverstolpes artikel att kvinnorna är förställda, att de uppvisar en "yta stridande mot hjertats tilstånd", liksom att deras dygd består endast i att inte hålla sig med älskare. Rättvisa och "kärleken til Fäderneslandet", dessa "til sit värde främste af alla Dygder" saknas dem alldeles.

Det är inte utan att den store sonen av Genève märks, vilken annars Silverstolpe i sitt inlägg uttryckligen distanserar sig från. Silverstolpe gör exempelvis invändningar mot den rousseauanska tankegången att kvinnans främsta uppgift är att behaga mannen, och medan Rousseau helst ser det uppväxande kvinno-släktets uppfostran enklast möjlig och i *Émile* (1762) förklarar världen vara kvinnan bok nog, ser Silverstolpe kvinnans brist på "Odling" som "en kritik på oss" män. "Wi skole", skriver han, "förbättra deras wett, de våra hjertan." Men liksom Rousseau, en av den unge Silverstolpes verkliga heroer, talar ändå Silverstolpe utan att tveka om kvinnans "natur", hur hon fjärran från det allmänna och inriktad på de enskilda dygderna har att fylla den nödvändiga uppgiften att sprida ömhet och "milda Seder".¹¹

Artikelns huvudsakliga budskap är enkelt:

Kvinnor och män är varandra helt olika. Detta rön hade under gustaviansk tid hunnit bli till sanning i såväl Paris som Stockholm. Och då inte endast i termer av oöverlagd konvention och traditionella värderingar hämtade hos antingen Paulus eller Aristoteles, utan 1700-talets andra hälft innebar, som forskningen har visat, en biologisering av könsrollerna i Västerlandet – såväl Rousseau som Silverstolpe byggde sina argument inte minst på vetenskapens rön.¹²

De nya argumenten för könens skilda uppgifter fick god spridning och gjordes på många håll till filosofi. Rousseaus röst var häri bara den mest ljudande i kören. Symptomatiskt nog återfanns den biologiserande tendensen även i den stora *Encyklopedien*, där kvinnans roll i släktets reproduktion gjordes till den i allt väsentliga i enlighet med den natursvärmande fysiokratins bud om den enskildes plikt att bidra till samhällsnyttan.¹³

Inom några få decennier var det nya betraktelsesättet etablerat. Sverige utgjorde inget undantag. Till den alltmer läste och uppskattade Rousseaus skrifter fogades Thomas *Essai ... des femmes*, vilken under titeln *Försök Om Fruntimmers Sinnelag, Seder och Snille i åtskilliga tidehvarf* fanns försvenskad från 1778. Och en vetenskaplig popularisator för könens skilda konstitution som den på sin tid bekante medicinaren Pierre Roussel gavs spaltplats i tidningarna. I till exempel *Tidningar Utgifne i Upsala* (1776, nr 28 & 29) refererades som Dagsens Sanning hans flitigt lästa *Système physique et moral de la femme, ou Tableau philosophique de la constitution, de l'état organique, du tempérament, des moeurs et des fonctions propres au sexe* (1775). Svagare, mjukare och finare fibrer förklarade nära nog alla kvinnans avvikelser: hennes ömhet, medlidande, välgörande; hennes nycker, koketteri, lättrörlighet. Till följd

av de allt för svaga fibrerna var hon slav under passioner och yttre intryck, eller som recensenten formulerade det: "Fruentimmrens tankesätt härflyta ej så mycket af öfwerläggning, som icke mera af de intryck hwilka sinnets wärkningar i hast bibringa dem."

En lärd i stubb

I förlängningen av dessa lika långtgående som populära sensualistiska förklaringar till könsens olikheter tenderade kvinnan hos de manliga skriftställarna att blottas på allt förnuft. Till skillnad från mannen, vilken med sitt förnuft höjt sig som kulturvarelse, var hon, fortsatt till inte ringa del en naturvarelse, i första hand känslostyrd. Kvinnans underordning under mannen blev i detta ljus även i de mest upplysta kretsar försvarlig: eftersom hon inte kunde ta vara på sig själv behövde hon mannens ledning, hans uppfostrande omsorg.

Tanken var inte ny. Den genomsyrar hela den svenska upplysningens existens. Redan Dalin hade i *Argus* upphöjt sig till kvinnornas myndiga uppfostrare; egenrådiga "Philosophiska och Pedantiska" fruntimmer fann knappast i honom någon varmare vän.¹⁴ Andra för frihetstiden centrala skriftställare var väl mer chevalereska; den alltid välmenande Gjerwell gick i sitt förstlingsverk, *Bref om Blandade Ämnen* (1754), till och med så långt att samtidigt som han euforiskt utropade att "snart sagt hela vårt Almänna blifwa Philosopher, det är tänkande och förnuftiga menniskjor" fick "Märta Fjälla" bli till "Philosoph".¹⁵ Men det där var i ärlighetens namn mer ton än tanke. Mannens överlägsna förnuft, biologiskt grundat eller ej, var och förblev 1700-talet igenom något av en truism.

En kvinna som visade sitt ljus berömdes sålunda vanligen för att äga "Manna-wett" – om hon nu inte, vilket vanligt var, istället

ta dlades.¹⁶ Lärda övningar kallades inte sällan "mannabragder", i sig en avspiegling av att den offentliga undervisningen var förbehållen det uppväxande manssläktet. Och utan dessa karaktärsdanande studier var av unga kvinnor inget att vänta. Deras bildning var ytlig, bestod av inte mycket mer än några franska glosor och romanlektyr. I dessa väna varelser låg, som författaren till "Reflexioner öfwer Fruentimmrens Seder och Upfostran" i *Åbo Tidningar* (22/4 1793) gjorde klart: "Förnuftet i dwala, Begreppen utan ljus, Snillet och Smaken utan odling, Hjertat, Passionerne och Begären i sin naturliga råhet."

Visst luftades även andra åsikter. På franskt håll hade exempelvis Poulin de la Barre redan vid 1700-talets ingång utslungat sitt frigörande stridsrop l'esprit n'a point de sexe. Detsamma hävdade under hennes manliga salongskamraters enhälliga bifall Hedvig Charlotta Nordenflycht vid sekelmitten i sitt *Fruentimmrets försvar emot J. J. Rousseau*. Men detta betraktelsesätt nådde varken i Frankrike eller Sverige utanför de mest avancerade litterära kretsarna. Så mycket mer typisk för synen på det kvinnliga förnuftet i dessa länder framstår istället ärkebiskop Fénelon, författare till skolboksklassikern *Télémaque*. Denne inflytelserike föregångare till upplysningen beskar i sin populära *Éducation des filles* (1: a uppl. 1687) kraftigt dess verkningsfält. Kvinnorna, bara alltför böjda för vidskeplighet, hette det i den av hovmannen Christoffer Manderström genomförda svenska översättningen, *Afhandling Om Unga Fruentimmrens Upfostran* (1762), måste skyddas från att bli "lärda fjällor": "både swagare och nyfignare än mankønet ... är det icke rådeligt, at leda dem in i Studier, som kunna göra dem yra i hufwudet".¹⁷

De svenska skriftställarna var i allmänhet av samma mening. Gustaviansk tid såg en

aldrig sinande flod skrifter vilka inskräpte vikten av att bespara kvinnorna all tyngande lärdom. Det kunde rentav framställas ligga i linje med vad som var sann upplysning. Två exempel härpå: En anonym artikelförfattare i *Stockholmsposten* (28/4 1780), som påstod det "oomgängeligt ... at gifwa Fruntimren mera uplysning", förklarade så frankt det "odrägeligt" att se dem "lysa med sin insigt". En annan skribent i *Journal för Allmänna Upplysningen och Sederne* gjorde lika myndigt klart att kvinnokönet, utrustat "med lifligare och ömare känslor", var "Practiskt" medan männens var "Theoretiskt".¹⁸ Verklig boklig bildning, var konklusionen, hörde därför inte kvinnor till, en ståndpunkt som regelbundet återkom i tidens kvinno-satir. Anna Maria Lenngren visste vad hon talade om när hon i några uddiga strofer delgav Betti sin världsvisdom i lärodikten *Några ord till min K. dotter, om jag hade någon*:

Men om lektyren roar dig,
väl: i förädling av ditt väsen
lät den då blygsamt röja sig,
men ej i tonen av beläsen.

En lärd i stubb (det är ett rön)
satirens udd ej undanslipper,
och vitterheten hos vårt kön
bör höra blott till våra nipper.

Lyd, Betti, lyd bestämmelsen,
sök ej att manabragder hinna;
och känn din värdighet, min vän,
i äran av att vara kvinna.

Maka och mor

Särskilt vederhäftiga var de manliga skribenterna knappast när de upprättade sina skepps-kataloger över diverse kvinnliga brister. I allt träffade den uppbragta kvinnliga röst rätt som i *Stockholmsposten* 1784 (7/12) ond-gjorde sig över "de uttryck i Skrifter, hwar-

igenom karlar söka uphöja sig sjelfwa, med hela könets förnedrande ... lämna allenast oss de egenskaper, som äro förenade med ostadighet, oförstånd, swaghet, förakt och änteligen med sjelfwa Djurens så kallade instinct."¹⁹

Ändå, måste man komma ihåg, ville många män verkligen ha upplysta kvinnor. Det går inte att ta miste på att deras ädla mål verkligen var, som det hette i *Stockholms Lärda Tidningar* (1777:16), att "af det vackra könet dana Tänkande Väsenden, i stället för den fåfänga som beklagel. regerar ibland dem." Frågan var bara vad det innebar att göra det vackra könet till dessa tänkande varelser. Hur långt kunde man driva deras förnuftsövning? Vilken var deras roll och vilka var deras rätta göromål? De svar som vanligtvis gavs ter sig nog så begränsande.

För att ta den sista frågan först. Det var sällan som kvinnorna tänktes utöva något yrke. Det är symptomatiskt att när Diderot i *Encyklopedien* i artikeln "Accoucheuse" (barnmorska) för ovanlighetens skull tar upp ett kvinnligt yrke är det endast för att lysa det i bann.²⁰ Hemmets härd var kvinnans rätta plats, handhavandet av hushållet hennes kall. Sverige uppvisade få upplysningsskribenter som avvek från denna syn, vilken för övrigt harmonierade med rådande rättsliga förhållanden; det redan under gustaviansk tid murkande skråväsendet, kodifierat i 1734 års hantverksordning och 1734 års handelsreglemente, utestängde i princip (om ej i praktik) kvinnliga yrkesutövare.

Endast för det radikala 1790-talet går det att urskilja några upplysningsröster som distinkt ville annorlunda. Ett exempel utgör den samhällsengagerade handelsmannen Christian Ludvig Jöransson som i slutet av sitt magnum opus, det närmare 1500-sidiga *Försök til et system i Sveriges allmänna hus-*

hållning och penningväsende (1792–98), inflikade en passus om att det vore ”billigt, at endast åt könet förbehålla vissa Yrken”. I särskild åtanke hade han dem som hade med sömnad att göra.²¹ Ett annat exempel återfinns i *Skrifter af Sällskapet för Allmänne Medborgerlige Kunskaper*, redigerade av Adolph Modeer. Där yrkade en anonym skribent för att, förutom att handel och hantverk blev lovliga, såväl ”Skräddare Professionen” som ”Läkare sysslor” endast skulle ”tilhöra Qvinno-könet”; det senare eftersom männen i sin utövning ofta visade en för sina patienter direkt skadlig ”köld och liknöjdhet”. För en gång skull blir här könsskillnaderna till kvinnans fördel: ”Fruentimrens större känslolulhet skulle göra dem i det afseendet til långt ömare Läkare.”²²

Nu drucknade dessa delvis nationalekonomiskt motiverade propåer – männen skulle frigöras för vad som var verkligt viktigt, jordbruket²³ – för kvinnlig yrkesverksamhet i floden av skrifter som istället placerade kvinnan i hemmet. Det var här hennes liv fick mening. Denna tanke var knappast ny, men framfördes vid slutet av 1700-talet med en självklarhet som knappast möter tidigare. Ännu i *Argus* ägnade sig så Dalin mest åt att raljera över den borgerliga kvinnan. Till attityden alltid genomskådande berättade han där till exempel (nr 1:41) vad ett ”artigt Fruentimmer” företog sig i sin borgerliga boning:

[hon] kläder sig efter nyaste tycket och finaste modsmaken, hon winlägger sig om presence d'esprit, hon lagar at tungan aldrig hwilar i hennes läckra Munn, så länge hon är waken. Hon kan ock sofwa til kl. 8, at wisa sin grandesse, giäspa halfwaken och räcka sig til kl. 9, at wisa sin tendresse. Stiga up och mårna sig med några Tassar Frukost til kl. 10, at wisa sin molesse. Raisonnera med sin Spegel och träta på sina Pigor til kl. 12, at wisa sin accuratesse. Smycka sig och taga wissa anletes

och kropps ställningar til kl. 1, at wisa sin noblesse. Äta dricka och prata i fullt Glam til kl. 3, at wisa sin delicatesse. Dricka Caffé til kl. 4, at wisa sin allegresse. (Om hon ej gör wisiter eller reser ut at handla) hwälfwa sina hwita Händer på et Spel-Bord til kl. 9, at wisa sin adresse och sagesse. Då äta igen, Sofwa igen, Dröma igen, med mera igen och igen, och under alt detta låta höra, at hon är bekymrad om Hushålls-Saker.

Det ska erkännas att ännu under gustaviansk tid fanns avsättning för dylika porträtt över den borgerliga kvinnans sysslolöshet, fåfånga, pratsjuka med mera. Men till dessa stereotypa skräckbilder kan läggas en starkt växande litteratur vilken höjde henne till skyarna som maka och mor.

Centrala och givna referenspunkter vid denna rollfördelning var Thomas liksom Rousseau, vars *Émile* lästes flitigt redan innan den första gången kom i svensk språkdräkt 1805. Men den dygdiga hustrun, ”kosteligare, än alla skatter från Peru” som det hette redan i *Svenska Mercurius*, var ett kärt föremål för snart sagt alla tidens moralister.²⁴ Gustaviansk tid erbjuder så ett rikt och varierat utbud av etikettböcker, prisskrifter, predikningar, tidningsartiklar och romaner i ämnet, alltfrån Kolmodins knarriga *Bibliske Qwinno-spegel* i nytryck till verk av mera moderiktiga moralister som tyskarna Campe och Knigge.²⁵

Bara man fick bukt med vissa av kvinnans fel – hennes föreställningskonst, hennes smak för mode, hennes håg för romaner – och bara det lyckades att samtidigt göra henne bildad nog för att föra en behaglig konversation liksom höja hennes i och för sig lovvärda religiositet över könets böjelse för vidskeplighet, så skulle det av kvinnan bli något stort och ädelt. Hon skulle bli en hemmets härskarinna. Med sitt ”Hushålls-vett” skulle hon regera där oinskränkt i den dubbla rollen av

maka och mor.

Särskilt den senare rollen upphörde aldrig att engagera tidens skribenter. I barnens väl och ve låg nyckeln till hur ett problemfyllt samhälle skulle kunna förvandlas till ett sannskyldigt lyckorike. Som mor hade kvinnan, det var alla varse, ett speciellt inflytande på barnen, och på henne föll därför deras tidiga uppfostran. En grannliga uppgift där hon, även om hon själv inte kunde delta i det offentliga (en närmast omöjlig tanke på 1700-talet), förväntades skapa goda och nyttiga medborgare. Fanns det ett viktigare värv? Knappast, även om en ironisk underton lyser igenom all idyllen när Anna Maria Lenngren i *Några ord till min K. dotter, ifall jag hade någon* behandlar detta tidens kvinnoideal:

Se denna mor i huslig krets,
som vet sitt sanna kall bevaka,
fullt med den ärelust till freds
att vara värdig mor och maka!

Se ordning, mildhet, trevlighet
med blomster hennes fotspår hölja

Hur långt Lenngren sedan skrev under på detta domestika ideal – från första början en kär stridsfråga för våra litteraturvetare – är oklart. Klart är att hennes dikt snabbt kom att uppfattas som en lovsång till den sanna kvinnligheten; även Atterbom fann förtjänster i poemet. Klart är också att andra verkligen var högtidliga och allvarliga där Lenngren är undflyende gäcksam. Med verkligt patos skriver så en anonym författare till bidraget ”Anmärkningar vid Fruntimmers uppfostran” i *Journal för Allmänna Upplysningen och Sederne* (1797): ”Jag vet intet dyrbarare och aktningvärdare kall i mänskliga lefnaden, än en Moders”.²⁶

För att summera: romantiken har inte myck-

et att tillföra den könspecifika uppdelning av kvinnors och mäns roller och själsförmögenheter som propagerad i både vetenskapens och upplysningens namn blivit närmast självklar i samhällsdebatten vid 1700-talets slut. Även en vitter och upplyst kvinna som Lenngren gör sig om än fintligt till tolk för dessa värderingar.

Romaner

Hur dessa värderingar sedan under 1800-talet vinner anslutning i allt bredare sociala lager ligger utanför denna artikels ramar. Här finns istället anledning att fortsättningsvis uppehålla sig kring den betydelse som vad beträffar tidens litteratur romanerna enligt samtiden utövade i detta sammanhang.

Det hela kan tyckas som en paradox då romanerna, som framskyntat, vanligen skattades synnerligen lågt, och faktiskt just i kvinnans fall ofta framställdes som direkt skadliga. Tidningar och tidskrifter var fyllda med fasaväckande rapporter om hur romanerna uppväckte allehanda passioner hos det vackra könet. Inför deras tjuskraft var den läsande kvinnan värnlös. Lättledd och utan stabil bildning var hennes öde att fyllas av ”öfverspände Ideer” som Anders Nordell med en typisk formulering påtalade i sin till unga kvinnor riktade uppfostringsskrift *En gammal Mans Faderliga Råd och Fide-Commiss* (1808). Till och med en romanförfattare som den här i Sverige högt skattade Gellert framhöll farorna för sina läsarinnor. Bara alltför lätt föll de enligt ett yttrande av denne moralfilosof som läsarna av *Göteborgs Allehanda 1774* kunde ta del av ”i en filosofisk svärmodighet”.²⁷

För övrigt, var det inte, som en anonym röst i *Stockholmsposten* (22/5 1780) gjorde gällande, ”ur sjelfva dygdekällan, Guds heliga Ord, immediate” som moralen borde häm-

tas? Hur uppblandade med "felagtigheter och orenhet" var inte de "rännilar" av ljus som återfanns i en roman? En och annan gudfruktig moralist, så till exempel den pedagogiske skriftställaren Samuel Gagnerus, gick därför så långt att de yrkade på att bibliotekens bokhyllor skulle rensas på alla romaner "af könets upriktige wänner och wälgörare".²⁸

Men denna oförsonliga kritik av romanerna kompletterades samtidigt under gustaviansk tid av andra tongångar. Nästan lika ofta framhölls romanens förträffliga verkningar. Och då inte bara Barclays *Argenis* och Fénelons *Télémaque*, dessa seklets ojämförliga skolboksklassiker vars sant heroiska budskap redan biskop Rydelius prisat i sina *Nödiga Förnuftsöfningar* (1718–22). Goldsmiths mästerverk, *The Vicar of Wakefield* (sv. övers. 1782) och Gellerts träiga *Die schwedische Gräfin* (sv. övers. 1757), båda vittnande om så mycket mer borgerliga ideal, beundrades och lästes på samma vis inte minst för sina moraliska kvaliteter. Detsamma gällde Rousseaus *Julie*, Richardsons *Pamela* (sv. övers. 1783), Fieldings *Tom Jones* (sv. övers. 1765) liksom en rad i dag bortglömda representanter för den då så segerrika familjeromanen där författaren i både egna och publikens ögon hade att fylla rollen av stor moralist: Det stora motstånd som Goethe väckte med *Den unge Werthers lidande* berodde inte minst på att han bröt mot denna underförstådda regel.²⁹

Det förhöll sig faktiskt så att dygd på titelsidan var något av ett försäljningsargument. Richardsons *Pamela, eller dygden belönad* var i gott sällskap. Andra romaner om att redan genom titeln skvallra om sin ädla missionär är Lennox *Sophia, eller dygdens och behagens seger öfver skönheten; sedolärande, dock ej torr roman* (sv. tryckning 1785), Cassandra Hawkes *Julie de Gram-*

mond. Dygdens belönte ståndagtighet (1799), eller för den delen den av Dr. Johnson gillade Elisabeth Rowes *Dygdens seger öfwer frestelsen* (1801–02).

Som exemplen anger var företrädesvis engelsmännen de stora sedolärarna, men även tyskarna med namn som Gellert och Campe prövade genren. Detsamma gällde till och med de libertina fransmännen. Nog var dessa notoriskt kända för att gärna skriva galant, men alla litterära kärleksäventyr till trots så var moral och dygd inom familjen nu inget tema det råde brist på i fransk romankonst.

Sade skildrade visserligen vällustigt genomgående Dygdens förnedring, och inte mycket bättre stod det till med de i Sverige mer kända "filosoferna" d'Argens och Crebillon fils, vilka med direkt pornografiska verk som *Thérèse Philosophe* och *Le Sopha, conte moral* närmast bidrog till att ställa begreppen på ända. Men så många andra skrev så mycket mer uppbyggligt. Voltaire, vilken annars till förfäran för pryda svenska censuransvariga visat sitt frisinne i *La Pucelle d'Orleans*, drog sitt strå till stacken med flera av sina sagolikt avskalade conter. Rousseau gjorde på sin tyngre och eldigare prosa detsamma med sin *Julie*. Marmontel, högt skattad av Gustav III, var något av en Dygdens apostel för den gustavianska tidens svenskar. Till och med en för eftervärlden beryktad pornograf som Restif de la Bretonne hade ett ord med i laget, och vann här en publik med starkt sentimentala romaner under särskilt 1770- och 80-talen. Han bestods då två översättningar, *Lucile eller Dygdens framsteg* respektive *Den dygdiga släkten* om vilken *Dagligt Allehanda* (1780:38) dömd: "til dygdig eftersyn för det täcka könet". *Stockholmsposten* (1782:149) skrev lika uppskattande att den "med säkerhet kan lämnas et ungt fruntimmer i händer".³⁰

Elise eller Qvinnan i sin fullkomlighet

Romanen, vilken inte minst på grund av censurförhållandena ännu vid sekelskiftet 1800 vanligen var en översättningsprodukt, deltog således trots sitt delvis tvivelaktiga rykte till att fostra unga svenska kvinnor in på dygdens smala stråt. Detta vida bättre än den utdöende genre, det moraliska veckobladet, som den tidiga svenska upplysningens portalgestalt Dalin använt sig av. Hur väl hade inte romanformen kommit till pass för Rousseaus märkliga avhandling *Émile*? I det fallet hade litterär gestaltning och uppfostringsfilosofi sammansmälts på ett för läsarna obehagligt vis. Den unge *Émile*, fritt och okonstlat uppfostrad på landet av sin informator, den panteistiskt anstrukne savojarprästen, och Sophie, skapad i slutet av boken av den enväldige författaren för att bli en i allt aktningstvård hustru åt *Émile*; alla gjorde de i sin konkretion Rousseaus filosofiska ideal långt mer lockande än några bindande logiska argument.

Rousseaus Sophie, enkel, behagfull, foglig, därtill inte utrustad med mer bildning än det husliga arbetet kräver, var förstås en borgerlig mans dröm.³¹ Hur såg då en typisk kvinnas tankar om den perfekta kvinnan ut vid sekelskiftet 1800? Det finns inget enkelt svar. Nordenflychts kraftfulla protest i *Fruentimrets försvar* gentemot manlig förnuftschauvinism liksom Lenngrens mer stillsamma gäckeri i *Några ord till min K. dotter* med den perfekta kvinnan vars största bekymmer är "att såsen ej må fräsa över" kan inte utan stor försiktighet tillåtas beskriva något så föga påtagligt och konkret som den upplysta tidsandans skiftningar. Detsamma måste sägas om tidens dagböcker och brevsamlingar vilka erbjuder ett både socialt begränsat och delvis svårarbetat material.³² Ändå går det redan utifrån litterära dokument från tidigt

1800-tal att dra några slutsatser. Inte minst intressant är att det framgår med all tydlighet att den husliga idealkvinnan som då triumferar inte bara var en männens konstruktion. Tvärtom bidrog i denna process även kvinnligt författade uppfostringsarbeten.

Ofta var de av utländskt ursprung, så till exempel Carolina Rudolphis *Bref om Fruntimmers uppfostran* (1811) liksom *Om Uppfostran i allmänhet och unga Flickors i synnerhet* (1829), författad av den på sin tid berömda pedagogen Jeanne Louise Henriette Campan. Men även svenska kvinnor medverkade – symptomatiskt nog var de båda nämnda skrifterna översatta av kvinnor, Carolina Weltzin respektive Sophie Gyllenborg. Det gäller på sätt och vis även en sådan motvalls-personlighet som Anna Maria Rückerschöld, på 1770-talet med skriften *Det Olyckliga Fruentimrets Böneskrift* synlig i debatten för kvinnors rätt till bildning och yrkesutövning. I hennes sista skrift, *Försök Til en liten Hushålls-Cateches, huru man skall förehålla Unga Flickor Deras rätta Bestämmelse i werlden* (1800), inskränkte hon sig till att förutom i detta "vårt uplysta tidevarf" för "det vårdslösa Könet" ge goda hushållsråd hävda dess rätt att "under en klok handledning få läsa sig passande böcker".³³

Passande litteratur var till målet densamma för Rückerschöld som för hennes manliga kolleger: den som lärde flickorna "at härskas öfwer mindre goda böjelser, at öfwa saktmod, tålmod, undergifwenhet och människo-kärlek." För detta höga ändamål var även kvinnor – de tillhörde ju "det förställda könet" – beredda till samma förslagenhet som männen och genom romanformen lura på läsarinna sina tankar; Rudolphis nyssnämnda *Bref om Fruntimmers uppfostran* var så hållen i brevromanens form, något författarinnan i förordet ursäktade med "fruntim-

rens” och ”tidehvarfets smak”. Jag vill här lyfta fram en sådan roman, friherrinnan Wilhelmine Karoline von Wobesers *Elisa, oder das Weib wie es seyn sollte* från 1795, i Tyskland en verklig kassasuccé som inom kort trycktes i sex upplagor och gav upphov till ett flertal följdskrifter. Därtill kom, förutom den svenska, såväl franska som engelska översättningar.³⁴

Här i Sverige tycks denna anonymt utgivna roman ha nått samma framgång. *Elise eller Qvinnan i sin fullkomlighet. Moralisk roman*, översatt av Herman Anders Kullberg för Lindhs flitiga pressar, såg med början år 1800 snabbt tre tryckningar.³⁵ (Rousseaus *Émile* såg ungefär samtidigt två tryckningar.)

Vilket är då innehållet? På närmare 360 sidor får läsaren i denna familjeroman slå följe med den unga Elise på hennes livsfärd från fadern Baron von Hunaus frånfälle till hennes egen dödsbädd efter väl förrättat värv. Elise genomgår mycket: En djup ungdomsförälskelse går om intet då modern arrangerar ett ekonomiskt giftermål med en rik friare vid namn Wallenheim. I det till att börja med olyckliga äktenskapet har den lojala Elise sedan inte bara att ta hand om en ombytlig och känslökall man utan också att föda upp tre barn, två söner och en dotter, där den yngste älsklingssonen Herman till föräldrarnas stora sorg dör. Den äldste sonen som av maken tidigt tas ifrån Elises omsorger utvecklas därpå till rucklare, och maken – inte mycket bättre själv – finner sig en älskarinna. Dessutom slösar han under tjänstgöringen i Berlin bort en stor del av familjens förmögenhet för att nämna några av de olyckor som faller på den prövade Elise.

Men Elise är så mycket, hon är Dygden inkarnerad ingen stackars Justine. Till skillnad från de Sades *Les infortunes de la vertu* vänds i *Elise eller Qvinnan i sin fullkomlighet*

allt till det bästa. von Wobesers heroin är varje situation vuxen (någon bildningsroman rör det sig inte om). Hon är paradexemplet på vad författarinnan menar att ett ”förståndigt fruntimmer” kan och bör göra i ”ett upplyst tidevarf”.³⁶ Som sådant ägnar sig Elise ”utan at vara pedant” åt att filosofera, men aktar sig väl för att ”lysa” med sina kunskaper. För de kvinnor som gör så eller överhuvud umgås i lärda eller litterära cirklar hyser hon bara förakt; ”de påhänga de solida vetenskaperna en narrkäpa”.³⁷

För den förnuftiga Elise kommer plikterna först. Det är också genom sina handlingar hon vinner sin mans aktning och, med tiden, kärlek. Vad gör inte Elise? Hon sköter ekonomin på det lantställe, Wallendal, dit familjen flyttar för gott efter makens katastrofala ekonomiska äventyr. Där uppfostrar hon – själv under idogt hushållsarbete som sträcker sig långt in på natten – dottern till en perfekt bildad blivande gemål, kunnig i såväl italienska, franska och pianospel som historia. (Alltid nyttjas, när Elise gör sin toilette lär hon samtidigt dottern räkna.) Dit återför hon också den utsvävande sonen, vilken sedan blir välartad.

I allt gör Elise väl; vid ett tillfälle räddar hon till och med makens älskarinna ur fordringsägarnas garn, och på det lantliga Wallendal, vilket alltmer utvecklas till en idyll, bedriver hon filantropi och såväl hjälper sjuka som inrättar fattigskola. När hon dör strax före dotterns bröllop, till skillnad från hennes eget grundat på ömsesidig kärlek, sörjs hon av alla, den otröstelige, förut så känslökalle, maken inräknad. Även berättaren syns mig rörd där hon i slutraderna reser ett monument över sitt språkrör: ”Den uplysning hon utspridt bland den ringare hopen, gjorde en mängd lyckliga. Hennes lärerika och upmuntrande efterdöme tjente många qvinnor

En upplyst kvinna i vardande? "En liten flicka undervisas i läsning", kabinetsinteriör från omkring år 1800 av Pehr Hilleström.

til eftersyn och ingåfvo dem tycke för skyligheten och dygden [...] Hennes minne var länge hedradt, och hennes namn blef en upmuntran til dygden. Med et ord, Elise förstod at lära hela sit kön, at qvinnans skönaste prydnad, det säkraste medlet för henne at göra väl och bereda mera än et slägtes sällhet, i hvad verkningskrets hon än må vara satt, är dygden.”³⁸

Märtha, den värdiga bondhustrun

Det upplysta kvinnoideal under gustaviansk tid som ovan har behandlats hade sina klara gränser. Mindre så att det inte fick fortsatt verkan; i stora stycken övertas ju idealet av romantiken och 1800-talets bildade borgerlighet. Med den samtida sociala spridningen stod det emellertid sämre till. Endast mera sällan och mera halvhjärtat hade upplysningsivrarna någon ambition att nå det enkla folkets kvinnor. Det kan vara värt att avslutningsvis se närmare på ett sådant undantag, den danske journalisten Emanuel Ballings prisskrift *Den Wärdiga Bondhustrun* (1801)³⁹, översatt och försedd med såväl förändringar och tillägg av den lundensiske botanikern Carl Fredrik Fallén – för övrigt en hängiven läsare av romaner.

Denna skrift, närmast att karaktärisera som pedagogisk jordbruksroman, och i sin svenska form bland annat tillägnad en sådan förgrundsgestalt för den svenska upplysningen som den radikale enskiftaren Rutger Macklean, låter läsaren följa pigan Märthas levnadssaga. Enligt författaren tecknad efter verkligheten visar hon sig vara inte mindre exemplarisk än den borgerliga Elise. Hon är representant för det segrande sunda förnuftet bland allmogen, och det är inte för inte som läsarna i inledningen lovas att ”om I eftersträfwen, at följa den goda Hustruns exempel, som jag här i denna Boken framställer för

Eder, I äfwen skolen blifwa likaså lyckliga som hon”.

Den fogliga Märtha som för att undvika sin lättretliga styvmor tagit plats hos traktens kyrkoherde när romanen öppnar vet fortsättningsvis alltid att reda sig. Kvinnligt vetgirig och nyfiken, men på det rätta, nyttiga, viset, lär hon sig med hjälp av kyrkoherdens bibliotek lanthushållningens alla knep, så också läsaren av romanen. Trädgårdsodling, biavel, linplantering, bryggning, slaktning, allt passerar revy i *Den Wärdiga Bondhustrun* under det att Märtha gifter sig och allteftersom sidorna går utvecklas till en imponerande matrona med dygdiga döttrar och en trogen son.

Det rör sig om den handfastaste upplysning. Arbete lönar sig och förnöjsamhet med det lilla utgör det tunga grundackordet. ”Bondens stuga och Herremannens sal” är lika sköna.⁴⁰ Landsbygdens okonstlade seder hyllas under det att all borgerlig polityr lyser med sin frånvaro. Inget pianospel, inga lektioner i franska, inga romaner, ingen morgontoilet, som hemma hos Elise. Emellertid återfinns även i Märthas enkla värld något av samma tidsriktiga kvinnoideal under sådana talande kapitelrubriker som ”Några Exempel på Märthas goda sinnelag och förnuftiga tänkesätt”, ”Märthas lust at handhafwa ordning och renlighet”, ”Märthas förnuftiga hushållskonst”, ”Märthas omtanka och kärlek för sin Man”, ”Märthas omvårdnad för sina Barn och deras upfostran”.

Till dessa resonemang, hela tiden grövre och mer öppet didaktiska än i von Wobesers mer subtilt verkande *Elise*, förs i slutet på *Den Wärdiga Bondhustrun* till och med in ett stycke närmast romantisk kärlek. När Märtha på ålderns dagar känner krafterna tryta iträder hon sig äktenskapsmäklerskans roll och frågar den senfärdige sonen om han någonsin

ämnar gifta sig. Hennes förslag är en visserligen fattig men förnuftig och arbetsam flicka, vars goda hjärta hon väl känner, nämligen pigan Karin, gamle Anders tröskares dotter. Sonen, som alltid haft henne i tankarna, blir förtjust men säger sig icke önska ”någon tvungen kärlek”. Pigan tillkallas, och tillfrågas av den blyge sonen: ”Kunde du fatta lust til mig, Karin?”. Hon, lika blyg som han, samtycker blossande ”röd i ansigtet”.⁴¹

Slutet gott, allting gott. Protagonisten har därmed spelat ut sin roll och dör en sida senare. Romanen följs av en ”Minnes-sång öfwer Bondhustrun Märtha” som nogsamt lovordar alla hennes dygder: flit, ordnings-sinne, renlighet, huslighet, samt inte minst foglighet och vänlighet gentemot gemålen. Efter omkvädet ”En flitig Hustru är agtnings-wärd,/ Och det war Salig Märtha”, återfinns följande strof:

Hon wänlig war emot sin Man,
Ej enwis som de andra;
Hwem därför, mera säll än han,
Fick genom lifwet wandra?
War sinnet tungt, – hon muntrade,
Och war han ond, – hon smekade.⁴²

Det går knappast att förneka energin och uppfinningsrikedomen med vilken Törneblads föraktliga ”kjortel-journalister” bedrev sin kampanj att till gagn för mannen av kvinnan skapa den bästa av kompanjoner. På honom och hans generation var emellertid slutrim som de ovan citerade bortkastade. Poesi var, som Törneblad med hetta förkunnade i skriften *Ideal till en sann och äkta Qvinnobildning* (1815), ”icke Pedagogik på Rim”.⁴³ En ny tid hade randats. Kvinnan skulle varken vara den franska kulturens kvicka och lärda salongskvinna, eller den husliga varelse som målades i de borgerliga familjeromanerna och de didaktiska skrifter-

na. Huslighet hade, försäkrade Törneblad under det att han öste sin galla över skriftstäl-lare som Campe och Ewald med flera, ”blifvit lösen för hvar och en skrattare åt det småaktiga i lifvet”.⁴⁴ Det var nu istället dags för höga principer, luftiga ideal och eviga sanningar. Dit hörde att kvinnan var till för mannen. Nåja, något lånar varje ny tid av sina fördömda föregångare.

Fil.dr Jakob Christensson

Idé- och lärdoms historia, Lund

Noter

- 1 Ibid., 321. För synpunkter och hjälp med denna artikel vill jag tacka Agneta Helmius som arbetar med en idéhistorisk avhandling om könskonstitue-ringen i Sverige under 1700-talet. Litteraturen om upplysningstidens kvinno-syn är ännu sparsam. Av internationella studier ska nämnas Lieselotte Stein-brügge, *The Moral Sex. Woman's Nature in the French Enlightenment* (1995; ty. original 1992), liksom, åtminstone för sin utförlighet, Paul Hoffmanns rousseauanskt färgade *La Pensée de la Femme des Lumières* (1977). Vad Sverige beträffar är för gustaviansk tid Gunnar Qvists *Kvinnofrågan i Sverige 1809-1846* (1960) fortfarande oundgänglig även om den där gjorda skissen av upplysningen emellanåt framstår som något schematisk. En textanalytisk studie av frihetstidens könsdebatt erbjuder Helmius, ”Tankar om Flickors Ostadighet. En debatt om kön i Stockholm år 1758”, *Nord Nytt* 50 (1993). Ruth Nilssons *Kvinno-syn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren* (1973) äger vid detta lag framförallt bibliografiskt intresse.
- 2 För den svenska upplysningens patriarkala karaktär se min avhandling, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning* (1996). Där hade jag endast möjlighet att antyda de aspekter som denna artikel behandlar.
- 3 *Försök Om Fruntimmers Sinnelag, Seder och Snille I åtskilliga tidehvarf*, 100; en ny översättning följde, *Försök öfwer Fruntimmernas Karakterer, seder och lynnen under särskilta tidehvarf*, 1821.

- 4 *Anmärkingar öfwer en Skrift kallad le Gazetier Cuirassé* (1772), 68.
- 5 Den anonyme frågeställaren fick svar på tal dels kortfattat av en "hatarinna afotidiga förfrågningar" (nr 229), som föraktfullt uppmanade denne att slå upp "Mose Boks 5 Capitel 1 och 2 Wersar", dels mer ingående (nr 230-231) av signaturen "Mera uplyst Allmänhet".
- 6 Se även Lisbeth Larsson, "Min kiära Syster och oförlitneliga Wän. Om 1700-talets svenska press och dess fruntimmerstidskrifter", i *I Guds namn* (1993).
- 7 För en redogörelse av pressens kluvna kvinnobild se Magnus Nyman, *Upplysningens spegel* (1993), 220-224.
- 8 *Ibid.*, 16.
- 9 *Vitterhetsakademiens handlingar*, D 3 (1780), 159.
- 10 Attributionen: Nils Gobom, *Axel Gabriel Silverstolpe. Bidrag till belysning av hans personlighet och tidigare författarskap* (1923), 173.
- 11 Rousseaus kvinnoosyn finns utlagd i bok 5 i *Émile, ou de l'Éducation* (1762, sv. övers. 1805 och 1808).
- 12 En viktig studie beträffande könsrollernas biologisering är Thomas Lacqueur, *Making Sex* (1990; sv. övers. *Om könens uppkomst: hur kroppen blev kvinnlig och manlig*, 1994).
- 13 Se härför Steinbrügge, *The Moral Sex* (1995), 25 ff.
- 14 *Argus* 50.
- 15 *Ibid.*, stycke 9. "Märtha Fjällå" var en frispråkig pseudonym i *Lärda Tidningar*.
- 16 Så hette det i Westrins *Försök til en historia öfwer namnkunniga men i synnerhet lärda fruntimmer* (1793) om Elisabeth Brenner att hon "skall hafwa nog mycket missbrukat det privilegium lärda och witra fruntimmer tilägna sig, at åsidosätta sina hushållspligter, hwarföre hennes man skall ofta utlåtit sig, det han gjärna, önskade, at dess kära maka skrefwe mindre wers och såge mer efter sitt hushåll, hwilket gick i sådan förwirrad ordning, at den gode Antiquarien, merendels nödgades spisa utom hus". 314.
- 17 Cit. ur Fénelon, *Afhandling Om Unga Fruntimers Upfostran*, 2. Om Fénelon och Télémaque, se Matti Klinge, "Télémaques budskap i Sverige", 137-153 i festskriften till Kjell Peterson, *Det roliga börjar hela tiden* (1996).
- 18 *Ibid.* (1797) häfte 12, "Anmärkingar vid Fruntimmers upfostran, til des inrättande efter en med naturen enligare Princip", 387.
- 19 Artikeln "Något om Fruntimers Upfostran".
- 20 Steinbrügge, 29. Överhuvud tenderade de kvinnliga barnmorskorna under 1700-talet att, som ett led i den manligt utövade obstetrikens professionalisering, behandlas som mindre vetande. Yrkets svårigheter att göra sig gällande gentemot den framväxande obstetrikens representanter belyses för svenska förhållanden väl i Pia Höjeberg, *Helena Malhielms barnmorskelära år 1756* ((1995).
- 21 *Ibid.*, 1409.
- 22 *Ibid.* (1796), bd 1, stycke 2, "Om vissa Sysslor och Göromål i Samhället, som kunde vara Qvinnö-Könet tillhörige", 40 f. *Skrifter af Sällskapet för Allmänne Medborgerlige Kunskaper* innehöll förutom denna artikel flera bidrag som berörde kvinnofrågan; så återfinns (bd 3, stycke 1) där ett utdrag ur Hippels uppmärksammade *Über die Bürgerliche Verbesserung der Weiber* (1793).
- 23 Den anonyme artikelförfattaren i *Skrifter af Sällskapet för Allmänne Medborgerlige Kunskaper* skriver i passagen om det lämpliga av att kvinnor övertar skradderiverksamheten uttryckligen: "Uti et folkfattigt Land, hvarest ständigt klagas öfver brist på Arbetare vid Landtbruket, är väl ingen ting orimligare, än at se tusende tals fullväxte raske karlar med friska lemmar, sitta dagen igenom och peta med synålen", 41.
- 24 *Ibid.* 1765 (jan.), 86 f.
- 25 Här kan särskilt nämnas Campes *Faderliga Råd til Sin Dotter* (sv. övers. 1798, 1804) och Knigges *Omgänget med Människor* (sv. övers. 1799, 1804, 1810). Campes skrift inspirerade till en svensk efterföljare, Anders Nordells *En Gammal Mans Faderliga Råd och Fidei-Commiss. Bref till sina Döttrar, huru de och deras Efterkommande böra sig skicka i Giftermålsståndet, för att blifwa wärdiga, dygdiga, hushållsaktiga och lyckliga Makar och Husmödrar* (1808). Ytterligare ett exempel på det tyska inflytandet är folkupplysaren Johan Ludwig Ewalds digra *Konsten at blifwa en godflicka, en god maka, mor och matmor* (övers. 1811 av Johan

- Wählin).
- 26 Ibid., häfte 12, 381.
- 27 Ibid., nr 25-27. Cit. ur Fredrik Böök, *Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill* (1809), 304. Sedan är det en annan sak att männen själva var som framgår av Margareta Björkmans *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783-1809* (1992) storkonsumenter av romaner.
- 28 Cit. ur Samuel Gagnerus, *Erinringar rörande Uppfostrings-Werket* (1774), 38 f. Om romanerna, vars "förföriska wälde öfwer könet är så almänt bekant", heter det i tidstypiska vändningar vidare att "de förswaga både siäl och hierta, är onekligt." Ibid.
- 29 I *Extraposten* (1793: 111) lät så Leopold under gillande kommentarer införa utdrag ur en kritisk recension av *Den unge Werthers lidande* där författarens plikt att antingen "upmuntra til efterfölgd eller afskräcka" inskärptes.
- 30 Om Restif de la Bretonne och de svenska översättningarna av hans verk se Margareta Björkman, *Original och översättning. Om två romaner av Restif de la Bretonne* (1996).
- 31 Ordet borgerlig här givetvis använt i begreppets kulturella betydelse, och inte i någon snäv social mening. När ståndssamhället på 1700-talet långsamt luckrades upp uppstod samtidigt en kulturellt formad borgerlighet som med gemensamma normer och attityder, och manifesterad genom klädsel, matvanor, uppförande, litteraturvanor, inrymde såväl de två högre stånden och ofrälse ståndspersoner som borgarståndet.
- 32 En studie som behandlar detta material är Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870* (1996). Unika inblickar i vad en kvinna läste och hur hon reagerade kring sekelskiftet 1800 erbjuder "Årstafrun" Märtha Helena Reenstierna; se *Årstadagboken. Journaler från åren 1793-1839* 1-3 (1946).
- 33 Ibid., 8. Om Rückerschöld se Agneta Helmius, "Det Olyckliga Svenska Fruentimret". *Om kokboks-författarinnan Anna Maria Rückerschöld och kvinnors villkor på 1700-talet* (1993).
- 34 Om von Wobeser (1769-1807) se Carl Wilhelm Schindel, *Die deutschen Schriftstellerinnen des 19. Jahrhunderts* (1823-25), 436 ff.
- 35 Härtill kom översättningen av en följskrift, Christian August Fichers *Om Qvinnors Umgänge med Mankönet. Nödvändigt Bihang till Elise eller Qvinnan i sin fullkomlighet* (1801 och 1810).
- 36 Ibid., 15, v.
- 37 Ibid., 17, 14 f.
- 38 Ibid., 358 f.
- 39 Original: *Huusmoderen eller den vaerdige Landboequinde* (1792).
- 40 Ibid., inledningen.
- 41 Ibid., 125.
- 42 Ibid., 132.
- 43 Ibid., 87.
- 44 Ibid., 81.

SUMMARY

The Enlightenment and Women

The Gustavian Era

This article describes and analyses the ongoing discourse on woman in Sweden ca. 1770–1810. The true place of woman in society and culture was then, as now, a much debated topic. The writers of the day (almost all of them men) seldom failed to comment on the 'fair' sex (which they often entitled such diverse epithets as 'vain', 'moral', 'unsteady', 'hypocritical'). Biographical dictionaries, novels, books of sermons, manuals of etiquette, treatises on education, not to mention the press, all do they give ample proof of this preoccupation. Indeed, as Fredric Mozelius wrote in a treatise on education, 1780 awarded by the Royal Academy of Literature: "The sex has always, but even more in our enlightened age, occupied the pens of the most distinguished men of belles-lettres".

What then, was the debate all about? What fears and hopes did the writers express? In what way was the question of woman's nature and her place in society a concern of the Enlightenment? And finally, what changes, or signs of continuity, are to be discerned in the ideal woman constructed in Gustavian times?

It is evident that emancipation was of no great concern. Independent women were as well as vain coquettes a frequent target for lampoons. The ideal of learned woman was scorned by many male writers. In this they found support not only in Rousseau but more important in a scientifically impressive medical literature. The women's bodies were physiologically speaking more sensitive than men's. This made them slaves under perceptions and passions. Abstract thought was therefore the domain of men.

To no avail had e. g. Hedvig Charlotta Nordenflycht

protested against such reasoning. Likewise was the very thought of women participating in the social process of labour seldom expressed and even more seldom embraced. The Gustavian Era saw a domestic ideal capture the scene. Woman's vocation was to devote her energies on husband, household and children.

Writers otherwise disposed to condemn women's superstitiousness, their superficiality, their reading habits etc., were in this case ready to make the women participants in that grand movement called Enlightenment. Indeed, they were by the very same writers described as pillars of private morality and their noble mission to foster good citizens.

The spread of this admittedly bourgeois ideal can be studied in a vast range of literature. This article treats in some depth the role of novels in this process. In spite of their bad reputation, novels in the 18th-century were as a rule more likely to point a moral than seduce innocent women. Some of them did so expressly in the name of Enlightenment. As is shown in this article this sort of Enlightenment was not limited to the educated classes. By way of crudely didactic novels of rustic life were also peasant women its' recipients.

Finally it may be noted that the ideal woman the Romantics adored in many ways was an heritage left from the Age of Enlightenment. The bipolarization of Gender, the exclusion of women from the social process of labour, the subordination of women under men in intellectual matters, their role as mothers and mates in command of the household: all these aspects were often emphatically embraced by the writers of the late 18th century.